

סימן לג

קריאת הפטרה ושירת 'לכה דודי' בשבת חזון במנגינת אבל

ה' מנחם אב תשע"א

וזכר לחורבן, ויש בהם מחבורי ה"ר יהודה הלוי ור' שלמה בן גבירול ז"ל וזולתם – אם יפה הם עושים ואי מבטלינן להו. תשובה: יישר חיליה למאן דיבטל דבר כזה. ושבח לא-ל כבר נתבטל מנהג זה במצרים וגם ה'מסתערב' [=תורכיה] לא נהגו כזה. וכמה הרחיקו רז"ל צעקה ובכיה בשבת, וכ"ש לומר דברי קינות ולהזכיר החורבן כדי לעורר הבכיה. והלא אפילו בזמנינו דוחין אותו כשחל בשבת וכ"ש קודם זמנינו, ואפילו דברים שבצנעא אינו נוהג בט"ב שחל להיות בשבת לדעת רוב הפוסקים כ"ש בשבתות של קודם ט"ב, וכ"ש לומר קינות שהם דברים של פרהסיא. ואל תקשה על מחבריהם כי שמא לא היו בעלי הוראה אלא משוררים... והלא לעניין אכילת בשר אמרו שאם חל בשבת מעלה על שלחנו אפילו כסעודת שלמה, סוף סוף אין ראוי להראות שום דאגה ולא עצבון בשבת, אלא הכל שמחה. ומי שיכול לבטל מנהג זה יפה הוא עושה, ובלבד שלא ע"י מחלוקת שאין לך דבר עומד לפני המחלוקת, ולא נחוש למנהג כיון שהוא באיסור".

הרדב"ז יצא כנגד שילוב פיוטי אבל (קינות) בחזרת הש"ץ (בעבר נהגו ברוב קהילות אשכנז להוסיף פיוטים בחזרת

שאלה:

בקהילתנו נהוג ב'שבת חזון' לשיר בקבלת שבת את הפיוט "לכה דודי" במנגינה הנוגה של הקינה "אלי ציון" הנאמרת בתשעה באב. היו ששאלו מדוע אין זה נחשב לאבלות בפרהסיא האסורה בשבת, הרי זאת מנגינה ששרים אותה רק בתשעה באב?

אותה שאלה נשאלת כנגד המנהג לקרוא את הפטרת 'חזון ישעיה' בניגון טעמי מגילת איכה (וכן את הפסוק בפרשת דברים "איכה אשא לבדי") – האם ראוי לנהוג מנהג זה בשבת? שאלה זו מקבלת משנה תוקף בקהילה המעורבת מבני עדות המזרח ובני אשכנז, כקהילתנו, משום שבני עדות המזרח לא נהגו מעולם מנהגים אלו?

תשובה:

א. אמירת קינות בתפילת שבת-חזון

בשו"ת הרדב"ז (ח"ג סימן תרמ"ה) מובא: "שאלת ממני אודיעך דעתי במה שנהגו ברוב גלילות ישראל בג' שבתות הסמוכות לט' באב לומר קרוב"ץ זכר לחורבן וחזרו בזה כמה 'מאורות' ו'קדישין' ו'ברכו' ו'נשמת כל חי' וכולם ע"ד קינה

השו"ע והרמ"א לגבי לבישת בגדים מכובסים בשבת-חזון. לדעת השו"ע איסור כיבוס נוהג רק בשבוע שחל בו ת"ב, ולכן שבת-חזון אינה בכלל ימי האבל. אבל הרמ"א (או"ח סי' תקנ"א ס"א) כתב: "אפילו בשבת של חזון אין מחליפין ללבוש בגדי שבת כי אם הכתונת לבד", וזה על פי שיטתו שאסר לכבס מראש חודש ועד תשעה באב (כמובא שם סעיף ג) והתיר רק להחליף את הכתונת מפני הזיעה. ולכאורה נראה לומר שהרמ"א לא חשש לאבלות בפרהסיא בשבת, ולפי שיטה זו אין לחשוש גם כן מלקרוא את ההפטרות בניגון של מגילת איכה וכן את הפיוט "לכה דודי" בניגון תשעה באב ואף להוסיף פיוטים של קינות.

אלא שהמשנה ברורה (שם ס"ק ו) כתב שכיום אין נוהגין כן, ואנו לובשים בגדי שבת על פי הגר"א, וכן פסק היעב"ץ עפ"י אביו 'החכם צבי' שלובשים בגדי שבת אפילו בשבת שחל בו תשעה באב, א"כ סבירא ליה שאסור לנהוג בשבת מנהגי אבלות בפרהסיא, ולכאורה מטעם זה צריך לבטל גם כן את המנהג לקרוא את ההפטרות בניגון טעמי "איכה" וכן את המנהג לשיר "לכה דודי" במנגינת "אלי ציון".

ג. מדוע לא חשש הרמ"א לאבלות בפרהסיא בלבישת בגדים שאינם מכובסים?

את דברי הרמ"א עלינו להבין: מדוע הצריך ללבוש בשבת-חזון בגדי חול ולא חשש לנהוג אבלות בפרהסיא בשבת זו? לכאורה היה נראה לתרץ את שיטת הרמ"א

השו"ע של שבתות מיוחדות, כגון ארבע פרשיות ושבת הגדול וכדו'. פיוטים אלו מכונים "קרובות" או קרוב"ץ). הרדב"ז קרא לבטל מנהג זה משום שאין ראוי לומר קינות בשבת בציבור, שהרי אין אבלות בפרהסיא בשבת. ואף שבהלכות אבל יחיד יש אבלות בצינעא בשבת, בשבת שלפני תשעה באב פסקו רוב הפוסקים שלא נוהגים אבלות אפילו בצינעא, וכ"ש שלא בציבור. לדבריו מחברי אותם פיוטים עשו זאת בניגוד לעמדת ההלכה, מפני שלא היו בקיאים בה.

גם החיד"א (ברכי יוסף, או"ח סימן תקנ"א סעיף ב) יצא כנגד מנהג זה והורה לבטלו, וכך כתב: "מנהג א"י שלא לומר בשבת חזון שום קינה כמו שכתוב בסידורים, וכן הוא מנהג ארץ מצרים וכרכים ועיירות גדולות שבתורגמה [=תורכיה], דאפילו בט"ב שחל בשבת מעלה על שלחנו בשרא שמנה אפתורא דמשלם לעשות יקר ביומא דשבתא, ומי שם פה לבכות... ומה גם בפרהסיא קבל-עם ביום שבת קדש. הא ודאי ראוי לבטל מנהג זה ולכבוד שבת".

ב. אבלות בפרהסיא בשבת

עפ"י דברי הרדב"ז והחיד"א הסיק ה'חזון עובדיה' (בין המצרים עמ' קנד-קנו) שלא לשנות בשבת-חזון דבר, אף לא בניגונים של ההפטרות. וכך גם מובא ב'אורחות רבנו' (ח"ב) שבבית הכנסת שבו התפלל החזו"א קראו את ההפטרות בשבת-חזון בניגון רגיל כבכל שבת, וכ"ש שלא שינו בניגון של "לכה דודי". לכאורה מחלוקת זו תלויה במחלוקת בין

בדמותם ובתמונתם, אלא שההפרש היה בין סחורה יקרה ובין סחורה פשוטה ולא היה ההפרש ניכר כל כך, שהרי עניים גם בשבת יוצאין בסחורה פשוטה, ולכן הנהיגו ללבוש בגדי חול", כלומר צורת הבגדים וצבעם היו זהים בחול ובשבת, ולכן לבישת בגדי חול בשבת לא היתה נחשבת לאבלות בפרהסייה, ולכן כתב הרמ"א שלא להחליף בגדים בשבת חזון. ואכן אף בהלכות אבלות פסק הרמ"א (יו"ד סימן שפ"ט ס"ג) שאבל אסור ללבוש בגדי שבת כל שלושים יום, ולפי דברי 'ערוך השולחן' דבריו מובנים, דאבלות בפרהסייה בשבת אסורה בשבת, אך לא אבלות שבצנעה.

ואכן המעיין היטב בדברי הרמ"א ייווכח שהוא פוסק שבתשעה באב שחל בשבת נוהגים בו אבלות שבצנעה (בניגוד לרדכ"ז שהובא לעיל) ושתי ראיות לכך:

א. הרמ"א (או"ח סי' תקנ"ג ס"ב) כתב: "נהגו שלא ללמוד בערב תשעה באב מחצות ואילך כי אם בדברים המותרים בתשעה באב, ולכן אם חל בשבת אין אומרים פרקי אבות", דין זה זהה לדין אבל האסור בלימוד דברי תורה בשבת דהוי דברים שבצנעה.

ב. השו"ע (או"ח סי' תקנ"ד סע' י"ט) פסק שכאשר תשעה באב שחל בשבת מותרים בתשמיש המטה, אך הרמ"א (שם) חלק וכתב: "ויש אוסרים תשמיש המטה וכן נוהגים". וביאר ה'משנה ברורה' (שם ס"ק מ) משום דהוי דברים שבצנעה, ואבלות שבצנעה נוהגת בשבת שחל ת"ב להיות בה.

אך אם כן צריך עיון, מדוע לא חלק

ולומר שכאשר הציבור כולו נוהג מנהג אבלות אין בכך בעיה של כבוד שבת, ולכן רק על אבל יחיד נאסרה אבלות בפרהסייה. כך גם מובנים דברי השו"ע בהלכות אבלות (יו"ד סימן שע"ט סעיף ד') שפסק שכאשר כל המסובים בסעודה הם אבליים, ברכת אבליים ("נחם ה' אלוקינו את אבלי ירושלים" בברכה שלישית, ו"דיין אמת שופט בצדק" בברכה רביעית) וזימון האבליים ("נברך אלוקנו מנחם האבליים שאכלנו משלו") נאמרים גם בשבת כבכל יום, ואם האבל הוא יחיד יאמר זאת בצנעה, ואם מקצת המסובים אבליים לא יאמרו כלל. משמע מדבריו שמנהגי אבלות שהיחיד צריך לעשותם בצנעה – הרבים נוהגים אותם בפרהסייה. וא"כ באבלות החורבן של שבת-חזון, שכולם אבליים, מותר לנהוג מנהגי אבלות בפרהסייה.

אך קשה לומר כן, שהרי רוב הפוסקים כתבו שתשעה באב שחל בשבת לא נוהגים בו אבלות אפילו בדברים שבצנעה, וכן פסק השו"ע (בסימן תקנ"ב סעיף י') דאם חל תשעה באב באחד בשבת או שחל בשבת ונדחה לאחר השבת, אוכל בשר ושותה יין בסעודה המפסקת ומעלה על שולחנו אפילו כסעודת שלמה בעת מלכותו, והרמ"א לא חלק שם על השו"ע ומשמע שהסכים עמו בזה. ואם בשבת שחל ת"ב להיות בה לא נוהגת אבלות בצנעה – ק"ו לשבת-חזון!

משום כך נראה לתרץ את מנהג הרמ"א כדברי ה'ערוך השולחן' (או"ח סימן תקנ"א סעיף י"א) שכתב: "דאצל הקדמונים היתה הלבשת שבת וחול שווים

שאלה דומה שואל המאירי בספרו 'מגן אבות' (עמ' קנה-קנו). המאירי שואל מדוע אומרים "אבינו מלכנו" ב'שבת-תשובה' ובר"ה, הרי אסור לאדם לשאול צרכיו בשבת וביו"ט? ומתוך (שם): "אלא שהדבר ידוע שעשרת ימים אלו נתנו לתשובה ובריבוי כל מיני תפילות מה שלא הותר בשאר ימים טובים... מפני שאותם הימים נתייחדו לתשובה ולריבוי כל מיני תפילות. וכן התענית שנאסרו בכל יו"ט, נהגו הרבה הגאונים והחסידים להתענות בר"ה ואפילו חל בשבת, וכן בשבת של עשרת ימי תשובה ולהרבות בתפילות וצעקות ובכל מיני הכנעות... ואם כל ישראל יכולים לעשות כך הדבר נאה וצריכים הם לכך... ואף לקצת הגאונים מצינו שהתירו בלילי אשמורת לקום בהם ולהתפלל כבשאר הלילות (סליחות), ואין כאן חשש הטיה שאימת ציבור עליהם, ולא חשש בטול עונג שבת שימים אלו לא נתנו אלא להכנעת ושכירת היצר... והדבר ידוע שיש בהם כמה דברים של שאלת צורך... וכן הדין שאם התירו ביטול העונג וסבל הצער כ"ש שיתירו רבוי של תפילות בכל מין שבהם... וכן כתבו הגאונים שאעפ"י שהשבת נאסר בכל מיני הספד ובכל ענין של קינה, בשבת איכה התירו לקונן בצבור דרך הכנעה ושכירת היצר מפני שיש בזכירת החורבן והתאונן על הצרות שאירעו באותו זמן חלק משרשי התשובה, וכל שעיקרו לתשובה ולהכנעה הותרו שאר התפילות אגבן, וכ"ש בימים המיוחדים לכך, והכל נגרר אחר העיקר". מדבריו למדנו, שלמרות שאבלות בפרהסיא נאסרה בשבת, תפילות ודברים

הרמ"א על פסק השו"ע שהתיר לאכול בשר ולשתות יין "כסעודת שלמה" בסעודה המפסקת הנעשית בשבת זו? והרי אי-עריכת סעודה גדולה לכאורה הוי אבלות שבצנעה?

ונראה לומר שכיוון שלאבל רגיל מותר לאכול בשר ויין אפילו בתוך ימי ה'שבעה', לא רצה הרמ"א להחמיר ולאסור זאת בשבת באבלות החורבן. ואף שחלק מהראשונים (כרמב"ן והמאירי ביבמות דף מ"ד ע"א) סוברים שאבלות החורבן חמורה יותר, מ"מ במקום כבוד שבת לא החמירו יותר.

מכל הנ"ל עולה, שלדעת הרמ"א בשבת-חזון נוהגים אבלות שבצנעה בלבד, ולא אבלות שבפרהסיא. לכן כיום, שרוב האנשים לובשים בשבת בגדים שצבעם ומראיהם שונה מבגדי החול, אם כן גם הרמ"א יודה שצריך להחליף בגדים לכבוד השבת.

ד. האם אמירת קינות היא "מנהג אבלות"?

אלא שמעתי חוזרת שאלתנו: אם בשבת זו נאסרה אבלות בפרהסיא, אף לדעת הרמ"א, מדוע נהגו לקונן במנגינת איכה את ההפטרה ומדוע מזמרים את לכה דודי בניגון "אלי ציון", הרי זוהי אבלות בפרהסיא?

אלא שגם בלא מנהג זה, נשאלת שאלה קשה יותר – כיצד הנהיגו להפטיר בג' דפורענותא בנבואות תוכחה וחורבן, הרי לכאורה גם דבר זה הוא מנהג אבלות בפרהסיא, והרי הפטרות אלו נוהגים לקוראן בכל קהילות ישראל?

שיום שבת-חזון לא היה מי שיודע להפטיר אלא אחד שעלה בקריאת התורה, ועלו יותר מז', וזולתו לא היה מצוי אז לדעת לקונן". בתשובתו ענה לו הריב"ש שאפשר לעלות למפטיר אדם שכבר עלה לתורה, ויברך שוב בגלל גזירת הנכנסים והיוצאים (שאיחרו לבוא ואינם יודעים שכבר עלה לתורה, ואם לא יברך בשנית יחשבו שהמפטיר אינו מברך). הרי לפנינו, שהמנהג "לקונן את הפטרה" בשבת-חזון היה נוהג אף בספרד. הריב"ש הביא את תשובת הריב"ש הנ"ל (או"ח סימן רפ"ב), ואף פסק כדבריה להלכה בשו"ע (או"ח סימן רפ"ב סעיף ה'). ואם היה אוסר הריב"ש לקונן בשבת זו, היה לו לומר שאע"פ שהוא חולק על העניין (שצריך לקונן), מ"מ מסכים הוא עם הדין שמי שעלה לשבעה יכול לעלות גם למפטיר, ומדלא העיר כלל – מוכח שמנהג זה היה רווח בספרד והריב"ש לא הסתייג ממנו.

ומכיוון שמנהג זה שורשו בדורות קדמונים, והובא ע"י אחד מגדולי הראשונים, קשה מאוד לערער עליו. מנהג זה היה נפוץ אף בחלק מקהילות הספרדים, וכן כתב הרב שלום משאש זצ"ל בשו"ת שמש ומגן (ח"ד סימן ע"ז אות ו) שמנהגם במרוקו לומר הפטרות דג' דפורענותא בתמרור הידוע – הרי שנהגו כן בכל השבתות של בין-המצרים. וכן מובא בספר 'שער המפקד' (א"ח דף צז ע"ב; הובא ב'חזון עובדיה' שם) שראה קהילות בעיר תוניס שהיו אומרים הפטרות דסימן דש"ח בניגון הקינות בקול נהי ובכי תמרורים.

וכן פסק המג"א (סימן רפ"ב ס"ק י"ד)

המעוררים לתשובה ולהכנעה להשי"ת אינם בכלל האיסור נואולי זהו המקור למנהג הרווח של בני ספרד שחכם דורש בבית האבל בדברי תורה וכיבושין למרות שהלכה מפורשת שאסור לאבל ללמוד תורה משום שהתורה משמחת]. ואמנם לא ברור אם המאירי התכוון להוספת פיוטי קרוב"ץ וכדו' (כפי שהובא לעיל ברדב"ז) אך ודאי שדבריו מתיישבים עם קריאת הפטרה בניגון איכה וכדבריו "שהתירו לקונן בציבור", ואף מובן כיצד תיקנו חז"ל תוכן של הפטרות פורענות בשבתות אלו.

כך גם מובן המנהג המובא ב'קיצור שולחן ערוך' (סימן כ"ב סעיף י"ז): ש'נוהגין בשבת חזון לקרות למפטיר את הרב שהוא יודע לקונן". הרב שמתפקידו להוכיח את הציבור ולעוררם לתשובה הוא זה שקורא את הפטרה העוסקת בהתעוררות לתשובה ("רחצו הזכו הסירו רוע מעלליכם..."), ובניגון של מגילת איכה המעורר אף הוא לתשובה, ודבר המעורר לתשובה אינו אבלות.

ה. שורש מנהג

קריאת הפטרה בניגון איכה

ואכן המנהג לקרוא את הפטרה בניגון איכה אינו רק מנהג בני אשכנז אלא מסתבר שהוא מנהג ספרדי עתיק יומין. בשו"ת הריב"ש (מגדולי הראשונים בספרד, תלמיד הר"ן; סימן קי"ב) נשאל האם אדם שעלה לתורה באחד משבעת הקרואים יכול לעלות שוב למפטיר, והאם צריך לברך שנית על עלייה זו? השואל הסביר את הרקע לשאלתו: "וקרה מקרה

וע"כ אין לערער אחר מנהגם ובכל מקום שנהגו כן יש להחזיק במנהג, ובפרט לבני אשכנז שבא"י (הנוהגים להתפלל בנוסח אשכנז), שהמנהג כן, כמובא בלוח א"י לגרימ"ט.

ולגבי אמירת הפיוט "לכה דודי" בניגון של "אלי ציון", (וה"ה לקריאת ההפטרות בניגון טעמי איכה) נראה לומר שמכיוון שהשינוי אינו מתבטא בתוספת מילים אלא בנגינה בלבד, אין בכך משום אבלות בפרהסייה. ובעצם הזכרת האבל המתקרב אין כל בעיה, שהרי הטעם שנהגו להזכירו הוא כדי לעורר את הציבור לתשובה, ואם כן יש לומר על כך את היתרו של המאירי לקונן בשבת. ובייחוד בפיוט "לכה דודי", שחיברו ר' שלמה אלקבץ, שמבטא את הצפייה ואמונה לחידוש בניינה של ארץ ישראל ירושלים ומלכות בית דוד. ולכן אין מתאים יותר מ"שבת-חזון" לעורר בפיוט זה על ידי ניגון מיוחד המזכיר ומעורר כיסופים לבניינה של ירושלים והמקדש.

וכן כתב הגאון הרב צבי שטר של"ט"א בספרו 'נפש הרב' (עמ' קצז) שרבו הגרי"ד סלוביצ'יק זצ"ל הקפיד על ניגון זה בשבת-חזון ולא חשב שיש בזה משום ניהוג אבלות בפרהסייה בשבת. והוסיף הגרי"ד: "שבבריסק ובעוד הרבה מקומות היה המנהג שבחזרת הש"ץ של מוסף בשלוש רגלים, כשהגיע החזן לתיבות "בנה ביתך ככתחילה" וכו' היו אומרים אותו בניגון של "אלי ציון", שהרי זה גופא שאנו מתפללים בעד בנין בית המקדש מעורר בנו רגשי אבלות. הרי דאף ביו"ט – אשר הוא יותר חמור מאשר שבת בנוגע

שבשבת-חזון מעלים למפטיר מי שיודע לקונן בהפטרות, ואם לא נמצא מעלים אף את מי שכבר העלוהו קודם לכן. וכן פסק ה'אליה רבה' (שם ס"ק י') וכן פסק ה'משנה ברורה' (סימן רפב ס"ק כז), וכן מובא בלוח א"י לגרי"מ טיקוצ'ינסקי זצ"ל, שהמנהג הוא לקרוא את ההפטרות בשבת-חזון בניגון איכה, וכן את הפסוק "איכה אשא לבדי..". (וידוע שמרן הרב קוק זצ"ל עבר על לוח א"י, וכן שמעתי מבנו של הגרימ"ט, הרב ניסן (המור"ל של לוח א"י), שאביו היה מבאי ביתו של הרב זצ"ל).

ו. מסקנת הדברים

ולכן נראה שאף הרדב"ז והחיד"א לא יצאו אלא נגד מנהגים שאינם מבוססים וקדמונים, שנתייסדו ע"י משוררים ולא ע"י מורי הוראה. [נאף על זאת יש שערערו. הב"ח (או"ח סימן ס"ח) התבטא באופן חמור על הניסיון לבטל את הפיוטים של קרוב"ץ שנתייסדו ע"י גאונים ואף העיד על מי שביטלם שלא הוציא שנתו רח"ל. ויש לציין, שאף שהטור (או"ח סימן ס"ח) יצא בשם הרמ"ה נגד אמירת פיוטים אלו באמצע ברכות קריאת שמע, מטעם של הפסק, וכן פסק השו"ע (או"ח סי' ס"ח ס"א), אעפ"כ הרמ"א חלק עליו וכתב שאין איסור בדבר]. אך קריאת הפטרות-חזון במנגינת איכה הוא מנהג קדום שהוזכר בריב"ש, והב"י הביאו להלכה ופסקו בשו"ע, ולכן נראה שאף הרדב"ז והחיד"א לא היו מתנגדים לו. ואף שיש קהילות שלא נהגו כן, מ"מ רבים נהגו כן מקהלות הספרדים והאשכנזים,

ז. סיכום

הנוהגים לקרוא את הפטרת שבת-חזון בניגון איכה יחזיקו במנהגם, שכן מנהג זה מקורו בריב"ש ועוד ראשונים, ונהגו בו קהילות יוצאי ספרד וקהילות יוצאי אשכנז. וכן הנוהגים לקונן את הפסוק "איכה אשא לבדי" שבפרשת דברים בשבת-חזון – נוהגים כהלכה. כמו כן, קהילות רבות נוהגות לנגן את "לכה דודי" בשבת חזון בניגון "אלי ציון". וכך אנו נוהגים בקהילתנו, ומנהג עתיק יומין הוא ויסודו בהררי קודש ואין לערער עליו.

לאי-ניהוג אבלות, נהגו שלא להקפיד על ניגוני אבל" (נפש הרב שם). ועל פי דברינו שהובאו בשם המאירי, צריך לומר שאין זה בבחינת אבלות אלא בבחינת התעוררות תשובה והכנעה וכיסופים לגאולה – שנזכה לעלייה לרגל במועדים, ועל כן הותרה. ואף מנהגי, מנהג בית אבא (יוצאי הולנד), לקרוא כל פסוק מפסוקי דזמרא שמוזכרת בו המילה "ציון" במנגינת "איכה" בכל ימי בין-המצרים, בין בחול ובין בשבת. וכן נוהגים אנו לנגן כנ"ל בברכת "ובנה ירושלים" בין בחול ובין בשבת, וכן באמירת "שיר המעלות" שלפני ברכת המזון. ומנהג זה, דומה למנהג בריסק הנ"ל, ומסורת אבותינו בידינו.